

כיצד הגיע שירו של רמב"ע "כתנות פסים" לנוי-יורק

שרה כץ

א. מטרת ביקורו של ביאליק באמריקה

שירו של ביאליק, "ינסר לו כלבבו", נתחבר בסיוון תרפ"ו בניו-יורק¹, בזמן ביקורו של ביאליק שם, והוא מוקדש לרשמי הביקור הזה בכרך הגדול הסואן ומהמם את הדעת. והנה, למרבית ההפתעה, בתוך שיר מהמה ומנסר זה, הבליע ביאליק את שיר הגן הקצר והיפהפיה של רמב"ע – "כתנות פסים לבש הגן", ולא נודע כי בא אל קרבו. תופעה זו אומרת דרשני: היאך ומדוע השפיע שירו של המשורר בן המאה הי"א-י"ב מספרד, על שירו של משוררנו בן המאה ה-20, דווקא בעת שהותו בניו יורק, בתרפ"ו, לאחר שמזה עשור שלם כמעט שלא חיבר שירים.

כדי לעמוד על נסיבות המקרה ופשרו, עלינו לברר תחילה מה היו חוויותיו ותגובותיו של ביאליק על הביקור באמריקה, כפי שדיווח עליהן באיגרותיו מאותו זמן, וכפי שבאו לידי ביטוי בשיר היחיד הנ"ל, מאותו ביקור. וכן עלינו לברר מה היה יחסו של ביאליק לשירת ספרד בכלל, ולשירת רמב"ע בפרט, באותם הימים; ולבסוף נבחן כיצד ומדוע הובלע שיר הגן הנ"ל של רמב"ע בקרבי השיר "ינסר לו כלבבו".

באשר לתגובותיו של ביאליק על הביקור באמריקה, מתברר כי עוד בראשית תרפ"ב, כאשר הוטל עליו לנסוע שמה, ע"י האקסקוטיבה הציונית בקונגרס בברלין, הוא הגיב על כך באי רצון מפורש, כפי שעולה ממכתב ששלח אז לידידו רבניצקי²: "האני האיש אשר יכשר לאמריקה? דרכי אמריקה ומנהגיה תועבה הם לי. שנאתי את המונם ושאוונם ורעש גלגלם שנאת מות... שמרני, אלוהים, כי ירא אנכי מאד!" לשמחתו שעה אלוהים לתפילתו זו והצילו בפעם ההיא והוא לא נסע אז לאמריקה. אבל הפור חזר ונפל עליו שנית בשנת תרפ"ו, ואז לא היה לו מנוס מנסיעה בלתי נעימה זו, והוא חש עצמו "מובל כשור לטבח"⁴. לדבריו באיגרת זו לבן-עמי ידידו, היציאה מן הארץ קשה עליו עקב הצורך להפחד מידידיו ומביתו החדש בתל-אביב, אשר טרם הספיק לחנכו כראוי, וכן קשה עליו הדבר משום שיהא עליו "להנתק משולחן עבודתו", אשר כפי שהוכחתי במאמר "בין ביאליק לגבירול"⁵, כל עת שהוא מדבר על "שולחן עבודתו" באותן שנים, כוונתו בעיקר לעבודתו (עם רבניצקי) בשירת גבירול, שהחל להדהיר עוד בתרע"ה, ולא חדל מלעסוק בה עד שמחלתו הכריעתהו. כעשר שנים לאחר מכן, בתרפ"ה, הוא החל להדיר גם את שירת רמב"ע, והביע התפעלות רבה משירת המשורר הזה באמרו⁶: "הרכה משיריו כאילו נכתבו ע"י משורר מודרני לפני יום אחד. כמה יופי ועז!"

נראה אפוא שהתעסקותו בשנים ההן בשירת רשב"ג ורמב"ע, היתה חשובה לו מאוד, והיא שהכריעה כנראה את הכף לטובת נסיעתו לאמריקה. שכן האפשרות

לבקר בספריות החשובות בניריוורק שבהן היה יכול למצוא חומר רב משירתם של רשב"ג ורמב"ע, היא שדחפה אותו לנסוע בסופו של דבר, כפי שמשמע מאיגרת אחרת ששלח לרבניצקי מן האוניה, בדרכו לניריוורק⁷: "לא בכל יומא ובכל שתא מתרחש נס כזה (!) שאהיה בבליותיקאות של ניריוורק, על יד המעיין", כלומר סמוך "לאוצרות הספרים הגדולים בניריוורק", כדבריו באיגרת נוספת.⁸ לביקורו באמריקה נתלוותה אפוא מטרה פרטית וחשובה זו, בצד המטרה הלאומית העיקרית שלשמה נשלח שמה.

בביקורו זה חפץ ביאליק גם לתהות מקרוב אחר המיטאמורפוזה שחוללה אמריקה באחיו היהודים, גולי מזרח אירופה, זה "הגוש היהודי הגדול" ביותר, שנתרכו במהירות מפליאה כ"כ במשך ארבעים השנים האחרונות במקום מגוריו החדש", כדבריו,⁹ ולראות כיצד התאקלם שם והפך לישות אורגאנית בריאה במקומו החדש. ומטרה נוספת היתה לו – להסביר ולשכנע את יהדות אמריקה זו בהכרח השתלבותה ב"בנינו של ביתנו הלאומי בארץ ישראל", כדבריו באותו מאמר, ושתקבל על עצמה לסייע "ביד נדיבה ובלב רחב לתקומתה של התרבות העברית בארץ... אשר תרומם את ביתנו הלאומי למדרגה גבוהה של מרכז לאומי" עבור כל חלקי האומה באשר הם. ומטרה פרטית נוספת היתה לו באותו ביקור – לאסוף כספים למען הוצאת "דביר" (שהיה ממיסדיה ומבעליה), שהיתה אז במצוקה כספית קשה,¹⁰ ולברר אפשרות ההפצה והמכירה של ספרי "דביר" באמריקה. ארבע מטרות שנשתלבו, חלקן פרטיות ועסקיות וחלקן לאומיות-רוחניות וחומריות, הן שלושה בדרכו לאמריקה, ואף השפיעו במישרין או בעקיפין על תוכן שירו "ינסר לו כלבבו", וכדאי אפוא לראות כיצד הגשימן ומה הפיק מהן.

ב. רושם המיפגש עם יהדות אמריקה

מסתבר שמטרתו הראשונה, הפקת תועלת אישית מהביקור לשם עבודתו בישרת רשב"ג ורמב"ע, נתמלאה כחפצו. הוא ביקר בספריות הגדולות באמריקה ומצא שם שירים ופיוטים רבים משירת שני המשוררים האלה¹¹, ולא עוד אלא שבא בדברים עם מלומד צעיר ונלהב מבית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בניריוורק, ד"ר יוסף מרקוס, שהלה יעבוד עמו בשיתוף-פעולה הדוק, בהעתקת שירים ופיוטים מכתבי-יד שבספריה הגדולה של בית המדרש הזה.¹² ואכן, שיתוף-הפעולה הפורה שהתפתח בין השניים, נמשך שנים רבות ותרם תרומה מכרעת להוצאתם לאור של שירי המשוררים הנ"ל (ובייחוד בהוצאתה של שירת רשב"ג¹³). לעומת זה, לא הצליח ביאליק בהגשמת מטרתו הפרטית-עסקית השניה, באיסוף כספים למען הוצאת הספרים "דביר", וביורר האפשרויות של הפצת ספרי "דביר" באמריקה.¹⁴

מאידך גיסא, זכה להישגים נאים בהגשמת מטרותיו הלאומיות הנ"ל, כפי שניתן ללמוד מאיגרות אחדות מן הזמן ההוא. חשובה ביותר היא איגרתו לאחד-העם, ששלח מן האניה בדרכו חזרה בתמוז תרפ"ו,¹⁵ המעידה כי ביקורו בן ששת החדשים באמריקה היה עשיר מאוד באירועים ובחוויות, וחולל בו תמורה וזעזועים לא מעטים. ועיקר העיקרים, במפגשו עם יהדות אמריקה, הוא תרם וגרם להתעוררותה

של יהדות זו למען המפעל הציוני בארץ ישראל. לא כאן המקום להאריך ולדון בפרטי דבריו המרתקים במכתבו לאחד-העם, שהיו בבחינת דיווח וסיכום של הביקור, ולהלן אעמוד רק על פרטים אחדים באיגרת. שיש להם נגיעה וזיקה ישירה לשיר "ינסר לו כלבבו", ובעקיפין לשירו הנ"ל של רמב"ע.

כמה מן המוטיבים והדימויים באיגרת לאחד-העם חופפים או משלימים רעיונות ומוטיבים ודימויים שארג בשיר "ינסר לו כלבבו". למשל, התיאור שהוא מתאר לפני אחד-העם את מצבו ורגשותיו בניר-יורק: "מבוכת נפשי... בנפלי פתאום למצולה ורתחת זו ששמה ניר-יורק... ולו אמצא בה... את ידי ואת רגלי, ובכל פסיעה קלה שלא כהוגן הייתי מסכן בעצמי להחתך לנתחים תחת גלגלי האוטומובילים, הסותמים... ומשוטטים כשדים ברבבותיהם אנה ואנה ומהפכים את כל הכרך הנורא הזה... למין בריה חיה, בהולה ומטורפת, הסובבת בסופת חזיון על צירה ומתרוצצת כבוק יומם ולילה" (שם, קה). ממשפטי תיאור אלה עולה בת-הד דבריו הנ"ל לרבניצקי בתרפ"ב על "המונם ושאונם ורעש גלגלם" של כלי המשחית בניר-יורק (ובאמריקה בכלל), ובלשונות ודימויים דומים השתמש כידוע גם בשיר הנ"ל: "ינסר לו כלבבו קול המון הכרך... מנהמת שוק, שאון הקריה... קן השטן, מקור כל נעני אנוש... הכרך, בו מאס לשכנו חסד אלוהים... בכל שאון רעמך ובמהומות ימיך... לגלך סובב עוד... ימיך... כביירי נְרָמוֹת ועצומי גלים... ובבוא היום... גם אתה בפי שאל מועפך תשקט... והיית לְכָעֵר".

וכשביאליק מתאר לפני אחד-העם את "הציונות האמריקאית", הוא טוען כי תבוי בלבה "סנטימנט רדום" לארץ, אלא שצריך לעמול קשה כדי לעורר סנטימנט זה לתחיה, וכדי שיהודי אמריקה יתרמו "מכוחם ואונם" וממידת "הרחמנות" (!) שבהם למען העם היושב בציון, והוא מבשר לו כי נוכח לדעת שיהודי אמריקה הולכים "ומשתנים לטובה", וכי הציונות "הולכת ומכה שורשים עמוקים יותר" בלבם.

דימוי אחרון זה מתחום הצומח, חוזר פעם נוספת בסוף האיגרת, כשביאליק מתפעל מן המיטאמורפוזה העצומה שחלה ביהדות זו – "נסים גדולים נעשו לקבוץ נפלא זה... [לפני] ארבעים שנה נשאו על כנפי נשרים מכל קצות הארץ... והוטלו על ארץ חדשה, נכריה, ועתה הם נטועים כלם לעינינו במקום וגם עשו שורש"; והוא מחיל עליהם את דברי הנביא: "רכבה כצמח השדה נתתיך ותרבי ותגדלי... וכו'".

ומעניינת "נבואתו" שלו בסוף האיגרת – כי יהדות אמריקה היא "כמעט המשען האחד לכל בית ישראל ההרוס" (!). והוא מציע "כדאי היה קבוץ זה שנתן את נפשנו עליו, להרימו משפלותו הרוחנית"... והוא חותם דבריו ב"אני מאמין" בוטח: "מאמין אני בכוחו [של "קבוץ" זה] להתרומם... ומאמין אני כי יש בכוחם של יהודי אמריקה לבנות את ארץ ישראל! אכן, מה צדק אורח-לשעה זה באמריקה ב"נבואתו" כפולת-המשמעות, וכמה הולמים דבריו הנ"ל ברעיונותיהם ובלשונם הפיגורטיבית למשל "השתיל" הצעיר והרך בשיר "ינסר לו כלבבו", אשר "הכה שורש" בארץ הנכריה והקשה, בלב הכרך הנורא ניר-יורק, ובכל-זאת הוא "עולה" ומתלבלב "על גל שורשיו", וגם בהיותו נתון "בין מצרי רחוב רצופי ציר וברזל", הוא עומד שם "כסמל נעורר-עד... עם אביב ואביב חדש... לחיים חדשים יקיץ ויעור", ובכך הריהו דומה

ל"אבות אבותיו ביערות-עד לפנים"...

בלי ספק התכוון ביאליק במשל "השתיל" הלז שלו לאותו "קיבוץ נפלא" של יהודי אמריקה שניטע בארץ "הנוכריה" וגם "עשה שורש", כדבריו המיטאפוריים לאחד-העם; אותו "שתיל" שהוא חוזה לו עתיד טוב עת יתרום משפלותו ויסייע בכל כוחו ותרומת-לבו (זו מידת "הרחמנות" הנ"ל) לבנות את ארץ ישראל. שהרי שתיל רך וענוג זה הוא הוא סמל תקוות-עד לעמו, הוא הוא "המשען היחיד" שנותר "לבית ישראל ההרוס", ובנעוריה העד שלו, הוא מבטיח את ההתחדשות הצפויה גם לו עצמו וגם לארץ-אבותיו, ארץ-ישראל, שכן דומה הוא ומשול ל"אבות אבות אבותיו" מימים ימימה, שעליהם ניבא הנביא כנ"ל ("רבבה כצמח השדה נתתיך... וכו').

קיימת אפוא התאמה מירבית בין רשמיו וחוויותיו וחזיונותיו של ביאליק מהמציאות הקונקרטית של יהדות אמריקה כפי שנתגלתה לעיניו, לבין דיווחו הפיוטי לאחד-העם ולשונו השירית-מליצית בשיר "ינסר לו כלבבו". ביאליק שבא לאמריקה מתוך אי-רצון גמור – ו"כשור מובל לטבח", התרשמויותיו וחוויותיו מפגשו עם יהדות אמריקה, חוללה בו מיטאמורפוזה גדולה, הוא נשבה בקסם המראות והרשמים, ואף הודה בסופו של דבר כי "אינני מתחרט" על נסיעה זו.¹⁷ אבל מה בין כל אלה לשיר הגן הקטן של רמב"ע?

ג. שירו של רמב"ע במקורה-השאה ל"ינסר לו כלבבו"

כאמור לעיל, בשנת תרפ"ו היה ביאליק נתון בעיצומה של עבודת האיסוף ההידור והעריכה של שירת רשב"ג ורמב"ע, ועבודה זו, שעשאה מתוך התלהבות יתירה, השפיעה עליו עמוקות, כפי שהראיתי במאמרי הנ"ל. ביאליק מצא את רמב"ע כמשורר מודרני מאוד, כאמור לעיל, ועל ביטוי זה חזר גם כעבור שנתיים¹⁸: "מצאתי בשירי הר" משה בן עזרא... הרבה יותר מודרניסמוס מאשר בשירים של הרבה משוררים מן האחרונים". ומסתבר כי התרשמות זו גם השפיעה השפעה ישירה על שירתו, ביתר דיוק על השיר "ינסר לו כלבבו", שבו, כאמור, ניכרת השפעת שיר הגן היפהפיה "כתנת פסים לבש הגן":

כְּתָנֹת פְּסִים

וקסות רקמה מדי דשא.
ולכל צין תרצה פלאו.
יצא שוסק לקבאת בואו.
מלך, כי על הובם פסאו.
גישנה את-בגדי כלאו.
האיש ההוא ישא חסאו.

כתנות פסים לבש הגן.
וקציל פשבץ פטה קל-צן,
קל-ציץ תךש לזמן חבש.
אך לפניהם שושן פבר.
יצא מבין משמר פליו.
פי לא ישטה יינו פליו.

כדאי לציין כי שיר זה נשא חן בעיני רבים מן העוסקים בשירת ספרד בעת ההיא, והד לדבר נתן בן-ציון הלפר, בספרו הפואטי-היסטורי של רמב"ע "שירת ישראל"¹⁹, שם אמר ב"מבוא" כך: "בשיר הזה מתגלה לפנינו המשורר כצֵנֶר גדול. בידו מכחול ושלל-לצבעים והוא מוסר לנו תמונה נהדרה" (שם, יא). דבריו אלה ראו אור בתרפ"ד, שנתיים לפני שחיבר ביאליק את שירו, וגם בו נתן ביטוי להתרשמות חזקה זו. כאשר נעורה בו רוח-השיר בניו-יורק, הוא השתמש בשיר זה כביטוי לניגוד הקוטבי שבין הכרך השחצני העצום הזה, שיא "הישגי הטכניקה של האדם במאה העשרים"²⁰, לעומת שתיל הרחוב הרך והעדין שלו (המסמל כאמור, את יהדות אמריקה). שיכול לכל חומות האבן והברזל המנסים לחנקו, והוא עולה ומלבלב "עם אביב ואביב חדש", על גל שורשיו "רענן ורטוב ושקוד, וכסמל נעורי-עד ללא בלות ורקב", והוא יבלה את הכרך האדיר, אשר "אבד יאבד" ולא ישאר לו שריד והיה לבער. בכך מעיד הצמח הרך כי חוקי הטבע, מעשי ידי אלוהים, גוברים על כל מעשי ידי אדם ביהרת תבונתו, ורמוז בכך כמוזן להתחדשותו המופלאה של "הקיבוץ" היהודי בלב אמריקה הנכריה.

ההנגדה החריפה בין כרך הברזל והאבן על קולות המונו וצחנת כבשוניו וגלגליו, לבין הצמח העדין והרך, שראה בעיני דמיונו, מצאה לה את מושגה המוצלח בשיר הטבע החינני של המשורר הספרדי הקדום, שתאר בו שושן צחור מלבלב עם בוא האביב, והוא עולה ומייתמר מבין יתר צמחי הגן, כמלך על כסאו, כמכריז ומאשר את חוקי הנצח של האביב המתחדש תמיד. יופיו המהודר של הגן הספרדי המסוגנן בימה"ב, שימש לו כקונטרסט אירוני בשירו שנכתב במאה העשרים בניו-יורק, ואישר מחדש את קביעתו בדבר ה"מודרניסמוס" המופלא של רמב"ע. בהעתיקו את פאר הגן הספרדי הקדום ללב ניו-יורק, הוא חזר והמחיש את נצחיות הלבלוּב בטבע עם כל "אביב ואביב חדש", בכל אתר ואתר!

עיון והשוואה בין שני השירים – שירו הקצר בן ששת הבתים של רמב"ע ושירו הארוך (בן 71 הבתים) של ביאליק, יחשפו את התופעה המדהימה: ביאליק נטל למעשה את השיר הקצר כולו, על כרעיו ועל קרבו, והבליעו כליל בתוך שירו הארוך, ולא נודע כי בא אל קרבו! כדי לבחון תופעה זו מקרוב ולראות כיצד הבליע ביאליק את שירו של רמב"ע בשירו שלו, מן הראוי לפרש תחילה בקצרה את שירו של רמב"ע.

ד. הזיקה הצינונית-הלשונית לשירו של רמב"ע

השיר נפתח בתיאור כללי של מראה הגן באביב (אכן לפנינו ציור מרהיב הנעשה בידי "צֵנֶר גדול" כדברי הלפר), ובהדרגה עובר המשורר לתאר את פרטי העצמים בגן: הגן כולו חידש והחליף את לבוש החורף שלו, וכעת הוא "לבש כתנות פסים" צבעוניות הדורות, וכוסה ב"מדי דשא" הירקקים. כל עץ ועץ בגן "עטה מעיל תשבץ" המפליא כל עין במראהו. וכל ציץ וציץ בגן "יצא שוחק" מחביונו, לקראת – בואו! בואו של מי? המשורר אינו מפרש באופן חד-משמעי למה התכוון בכינוי הרומוז המוכלל בשם הפועל "בואו"²¹: ספק מדובר באביב המופיע בגן, ספק מדובר בשושן

המלכותי היוצא "מבין משמר עליו", "וישנה את בגדי כלאו", וכעת בהיותו כלול בהדרו הריהו כמלך אשר "על הושם כסאו". וכשם שהרואה מלך חייב לברך ברכת "שנתן מכבודו לבשר ודם", כך צריך כל המתבונן במחזה המרהיב הזה לברך ברכת שהחינו ולהרים כוס יין לכבודו. "ומי לא ישתה יינו עליו"²² – "האיש ההוא ישא חטאו"!

כדרך לשונה של שירת ימי הביניים כולה, ספוג גם שיר זה ברימוזים ושיבוצים מקראיים לרוב. בייחוד בולטים בו הרמזים לעבודת המשכן ובגדי הכהנים²³, וכן לספורו של יוסף בעל "כתנות הפסים" שהוטל לבור כלא ואח"כ הורם על, ונתמנה למשנה מלך מצרים, ובו-זמנית נרמז גם סיפורו של יהויכין מלך יהודה²⁴, שגם הוא הוצא ממאסרו ולבושו הוחלף, וכסאו הורם מעל כל השרים.

וקישוט פיוטי נוסף הבולט בשיר זה, כדרך שירת ימי הביניים כולה (בהשפעת השירה הערבית) הוא קישוט **ההאנשה**: רמב"ע האניש את הטבע כולו, את כל הצומח בגן "הלביש" בגדי חג. חג האביב. כתנות ומדים ומעילים מפוארים וציעים, הגן וצמחיו התהדרו בלבושם. **והשושן**, זו הפיגורה המרכזית בגן הפורח, גם אותו האניש רמב"ע, תחילה בדמות של אסיר-כלא הנתון תחת "משמר" עליו. ואח"כ דימהו למלך רם ונישא שהכל חייבים בכבודו.

וכאשר נטל ביאליק שיר זה כדוגמה לשירו, עשאו אף הוא כרמב"ע, אך **בהיפוך היוצרות**: רמב"ע האציל על הצומח תכונות **אנוש**, וביאליק המשיל את האדם (את יהדות אמריקה) ל**צומח**. השניים השתמשו אפוא ביסוד האליגוריסטי של משל ונמשל אבל במגמות ההפוכות. זהו הפן האחד של השפעת שירו של רמב"ע על שירו של ביאליק. וישנם פנים רבות נוספות להשפעה זו. שני המוטיבים **המרכזיים** בשירו של רמב"ע – האביב והשושן, הם מוטיבים מרכזיים בשירו של ביאליק בשינוי קל: השושן של רמב"ע הפך אצל ביאליק ל"תדהר צעיר". כמו כן, המצע הכולל בשירו של רמב"ע, הגן מקביל למצע הכולל בשירו של ביאליק – הכרך, למרות אופיים המנוגד של שני היסודות הללו ודרך ההתייחסות אליהם בשירים. בעוד רמב"ע מתאר תמונת גן אמיתי (ב"לבוש" ציורי אנתרופורמוסטי) ולכן יחסו כלפי מושאו הוא חיובי; ביאליק מתאר כרך אנושי מושחת (ב"לבוש" הצומח) לפיכך הוא מציגו בפן השלילי שלו, ומתוך קיטרוג. מוטיב משותף נוסף מצוי בשני השירים – מוטיב **העונש**. אצל רמב"ע עתיד להענש כל מי שלא ישתה יינו בגן הפורח למראה השושן הנהדר. ואצל ביאליק עתידה להענש העיר המפלצתית החטאה. והמעניש בשני המקרים הוא האל (אצל רמב"ע במרומו, ואצל ביאליק במפורש).

גם בתבנית הסטרקטוראלית של שני השירים קיים דמיון רב. רמב"ע פותח את שירו באמצעות מבט כוללני ומקיף של הגן, ורק אחר כך עובר לתיאור האביב הפוקד אותו, ולבסוף נחה העין על האובייקט המרכזי בגן – השושן, וכך עושה גם ביאליק. תחילה הוא פותח את השיר בעיצוב המסגרת הכוללנית ורקע השיר – הכרך, ואח"כ הוא עובר לדבר על בוא האביב לאותו מקום, ולבסוף הוא מתמקד באובייקט המרכזי בגן – "כרך זה, בתדהר הצעיר שלו. וכשם שתבנית הפתיחה זהה כך זהה גם הסיום של שני השירים: שניהם מסתיימים במוטיב **שתיית היין** (או העסיס) – מתוך

שמחה וגיל, כמעין הודייה על בוא האביב וההתחדשות בטבע. ואולם היסוד המשותף הבולט ביותר בשני השירים הוא השימוש במיטאפורת הלבוש בלשונותיה ומחלצותיה השונות. למעשה ביאליק "שאל" מהרמב"ע את היסוד המיטאפורי הזה של הגן "המתלבש" בלבושיו השונים, בלשונות כמעט זהים ובשינויים מזעריים. כנגד ציורו המטאפורי של רמב"ע – "כתנות פסים לבש הגן, וכסות רקמה מדי דשאו", אמר ביאליק: "ובלבשו מדי חגו... סות טוהר רקמת ידי אלו-הים", ובסמוך לזה גם אמר "רפידת דשאו" ו"יעל מרבד גז". כלומר, הוא השתמש בפועל המרכזי של רמב"ע "ילבש" וגם בצירופו "כסות רקמה", אלא שהפריד את הצירוף-הכבול הזה ע"י תוספת התואר "טוהר" באמצעותו ואמר: "סות טוהר רקמת". וכן נטל מרמב"ע את לבוש ה"מדים" וה"דשא", אך פצלם והרכיבם מחדש בשלושה צירופים מיטאפוריים מאותו שדה-סמנטי: "מדי חגו", "רפידת דשאו" ו"מרבד גז", כשהצירוף האחרון הינו סינונימי למעשה ל"מדי דשאו". יושם לב כי ביאליק השתמש כאן בכינוי הרומז גוף שלישי נסתר בצירוף יחסת הקנין **רמב"ע** – "דשאו", "חגו". וכנגד לשונו המיטאפורית של רמב"ע "מעיל תשבץ עטה כל עץ", אמר ביאליק "עוד אחד עץ" "התחדש מחלצותיו" שמשמעו זהה. אגב, התיבה "מחלצותיו" מהווה "צימוד גזרי" עם התיבה "תשבץ" ויוצרת תהודה צלילית דומה בשיר.

וכנגד משפטו של רמב"ע היאך כל עץ "ולכל עין הראה פלאו", אפשר למצוא מקבילה בשירו של ביאליק במשפט "ובכל שרביטיו וזלזיו יאיר", שפירושו כי העץ פורש לעין המתבונן את כל שרביטיו וזלזיו המאירים ברענונתם הטריה. וכנגד דברי רמב"ע "כל ציץ חדש לזמן חדש יצא שוחק", אמר ביאליק "כל ציץ יעלה מלבלב ונהיר לחיים חדשים יעיר", שמשמעו דומה, אלא שביאליק נתן כאן כעין פראפרוזה לדברי רמב"ע משום שמשמעות צמד התארים "מלבלב ונהיר" והפועל "יעיר" מעלה אסוציאציה של מצב עליז ונעים, על משקל דברו של רמב"ע "יצא שוחק". וביאליק הקביל למלה "שוחק" מלים מפורשות משלו "ורעד בו מגיל [משמחה]... כל בד". התיבה "בד" ביחיד, מעלה בתודעה דמות של עצם קטן ומתקשרת לביטוי "ציץ" שבאותו משפט של רמב"ע, כאשר בה בשעה שניהם שייכים לשדה-סמנטי אחד של חלקי הצמח.

התיבה "ציץ" נתחבבה על ביאליק חיבה יתירה, והוא הרבה, כידוע, להשתמש בה בשיריו. גם בשיר זה הוא חוזר ומשתמש בה פעמים אחדות בווריאציות שונות: גם בשמות עצם וגם בפועל ("ציץ") כאשר הוא מדגיש את צליל האליטרציה החזק של המלה הזאת, וע"י כך הוא מצביע על שוויון ה"צימוד הנוסף" ו"הצימוד הגזרי" או "הצימוד הנפחת"²⁶, קישוטים הרווחים מאוד בשירה הספרדית, וגם רמב"ע משתמש בו בשירו: "כל ציץ... יצא שוחק". וביאליק אומר כנגדו: "מכל החרכים יציץ" (ויצא). ובסמוך לכך אמר גם "ציץ", וגם אמר "יקיץ" ובסמוך לזה "ציצים לבנים", ושוב חזר ואמר "כל ציץ ועלה", והסמיך לכך את המלה "זיו" שצלצולה וניקודה דומים.

גם נושא ההתחדשות בטבע עם בואו של האביב, הוא "הזמן החדש" בשירו של

רמב"ע, חביב מאוד על ביאליק והוא משתמש בו בשירו בהבלטה רבה. לעומת דברי רמב"ע "כל ציץ חדש לזמן חדש יצא שוחק לקראת בואו" – של האביב (?) אומר ביאליק "האביב כחוק נצח... מכל החרקים יציץ", וחזר ואמר "לכבוד החג [חג האביב] התחדש מחלצותיו" (העץ). וחזר על כך פעם נוספת ואמר: "עם אביב ואביב חדש לחיים חדשים יקיץ". את רעיון ההתחדשות הזה ביטא גם בלשון שונה במקצת: "רענן ורטוב... כסמל נעורי-עד ללא בלות ורקב" וכן "מתוק, טהור ורך", כולם ביטויים לחיים החדשים והטהורים והרעננים שבטבע.

ה. השושן-המלך והתדהר הצעיר

את תחיית האביב ורעננות הטבע המתחדש ביאליק מבטא גם באמצעות צבעי "הלבוש" של הטבע: התדהר הצעיר גונוו "ירקרק בהיר", והציצים הם "לבנים". ובכך רמז לצבעים בגנו של רמב"ע שאינם מצויינים בפירוש אך הם נרמזים בשמות הצמחים, שכן התיבה "דשא" רומזת לצבע הדשא שהוא ירקרק, והשושן – צבעו כנראה לבן (או שכך סבר ביאליק). ועלי העטיף הסוגרים ו"שומרים" עליו – צבעם גם הוא ירוק. ביאליק מרמז גם הוא למצבו של השושן "בעבר" (בחורף) עת שהיה כלוא במאסר, עד שחרג ויצא "מבין משמר עליו". ביאליק אמר לעומת זה: "מכל החרקים יציץ" ואתה מרבבות בקיעים", שפירושו לפרוץ ולהגיע מבעד לחומות הכולאים אותו.

גם כנגד תמונת הגובה של השושן-המלך, אשר "על הורם כסאו" יצר ביאליק מקבילה מפורשת. כאשר תאר את התדהר הצעיר שלו כמתנשא "על תל עפרו", או "על גל שורשיו" ובאמצעות המיטונימיה "פרוש למרגלותיו" העלה אסוציאציה של כריעה לרגלי המלך-התדהר. ולעומת זה, בביטוי "באיתן און" הוא יצר אסוציאציה של עוצמה וכוח של "המלך" הצעיר שלו – התדהר. וכאשר שיווה לתדהר את המשמעות הסמלית המפליגה "כסמל לנעורי עד", הוא ראה מן הסתם ברמזיו את יפעת השושן של רמב"ע המתחדש מדי אביב באביבו ו"מקיץ לחיים חדשים".

ביאליק הרחיב אפוא את משמעויות שירו של רמב"ע וכאילו נתן להם פרשנות משלו. כך, למשל, בעוד רמב"ע קיצר מאוד במוטיב שתיית היין בשירו, ושלבו יחד במשפט אחד עם האזהרה לחוטא: "מי לא ישתה יינו עליו האיש ההוא ישא חטאו", ביאליק הרחיב בנושא זה וכאילו השלימו, כי הפיר יפה את שירת היין בתקופה ההיא, באומרו: "והמו כתירוש כל עסיסי קרביו", גם תיאר את היין התוסס וגם התייחס לפעולתו על השותה – שני מוטיבים חשובים בשירי היין הספרדיים, וכן השתמש בשני שמותיו הסינונימיים של היין – תירוש ועסיס, שרווחים בשירה הספרדית.

גם רעיון העונש למי שלא ישתה יין (בראותו את המלך-השושן, או לרגל הופעת האביב בגן) מוצא בשירו של ביאליק השלמה ופרשנות כאחד לדברי רמב"ע. שכן, בתיאורו של השותה "ויעלע זיו מלא פיו כל ציץ ועלה... והיה כאובד בעושרו וביקריו", מתכוון ביאליק לומר ששפעת הזיו החדה והעסיס הממלאים את קרביו ועורקיו של השותה ("כל עלה וכל בד") גורמים לו לאבדן עשתונות מרוב העושר

והשפע הזה, אי-לכך ראוי לו להתמכר להנאת השתייה בלא מעצורים, והרי זוהי גם כוונת רמב"ע בדבריו שלעיל. לעומת אבדן עשתונות חיובי זה, מתאר ביאליק את אובדנה האפוקליפטי של העיר החטאה ניו-יורק, שגם בעורקיה וקרביה הומה-שואן ומנסר קול-תסס עז, אבל אין זה קול המיית העסיס המתוק, אלא "שאון רעמה" ו"מהומת ימיה" וטירופה, שיקרבו את אובדנה, ולא תהייה לה תקומה משכרונה זה, והיא "תשא חטאה" ותאבד באמת. כך עימת ביאליק את שני האנטאגוניסטים בשירו – התדהר הצעיר לעומת הכרך הענקי והעצים וקיטב ביניהם גם באמצעות רעיון החטא והאבדן, שאצל רמב"ע רק נרמזו בקצרה.

רואים אנו כיצד נשא-טלטל עמו ביאליק לאמריקה את שיר הגן הקצר והמקסים של רמב"ע, שמרוב התלהבותו מרעיונותיו וציוויו "העל-זמניים", החליט לשקעו לתוך שירו "הנבואי" לניווה המודרנית, שכנגדה העמיד את היהדות כעוף-החול הנצחי, או כאותו שושן צחור מופלא, התדהר-המלך המתחדש ומקיץ לחיים חדשים עם כל אביב ואביב חדש, ולעולם לא יאבד. באופן זה הנציח ביאליק את שירו של רמב"ע בגילגול חדש ומודרני, והביע בכך את הערצתו למשורר "המודרני" כל כך שהעניק לשירו חיים חדשים ורעננים בגילום מודרני-נציח משלו.

הערות

- (1) ראה בנדון דבריו בשתי איגרותיו לפיכמן מתמוז תרפ"ו מניו-יורק, איגרת תקכו ותקכט, המצויות בכרך ג' של כל איגרותיו, שהוציא פ. לחובר בהוצאת דביר, תרצ"ח. כל האיגרות שלהלן הן ממקור זה.
- (2) ראה שירו זה של רמב"ע, בדיוואן שירתו מהדורת ח. בראדי, הוצאת שוקן ברלין תרצ"ה, שיר ה' עמ' 3.
- (3) ראה דבריו אלה באיגרת שנח לרבניצקי, כרך ב' עמ' רכ.
- (4) ראה דבריו אלה באיגרת תקכ, כרך ג' עמ' צב, מטבת תרפ"ו.
- (5) מאמר זה עומד להתפרסם בקרוב מטעם אוניברסיטת בראילן (בספר יובל להלל ברזל).
- (6) אלה דבריו באיגרת תלו, כרך ג' עמ' כט.
- (7) איגרת תקכא, כרך ג' עמ' צו.
- (8) איגרת תקרג, כרך ג' עמ' צח.
- (9) זאת אמר במאמרו "על הביקור באמריקה", בספר "דברים שבעל-פה", הוצאת דביר תל-אביב תרצ"ה, כרך א' עמ' עה-עח.
- (10) ראה על כך דבריו באיגרת תקלב, בעמ' קיב-קטו.
- (11) ראה בנדון דבריו באיגרת הנ"ל (תקלב) עמ' קיח.

ביצד הגיע שירו של רמב"ע "כתנות פסים" לניר-יורק

- (12) ראה בנרון איגרת תקכח, עמ' קג-קד.
- (13) ראה בנרון דברי במאמרי הנ"ל (הערה ז), וראה גם דברי יוסף מרקוס במבוא לספרו "איגרות ביאליק בנוגע להוצאת שירי רבי שלמה אבן גבירול ורבי משה אבן עזרא", יו"ל על יוסף מרקוס, ניר-יורק, תרצ"ה.
- (14) ראה על כך באיגרת הנ"ל תקלב.
- (15) איגרת תקל, כרך ג', עמ' קה-קיא.
- (16) ראוי לציין כי מוטיב "הגלגל" הסובב ורועש, מופיע אצלו בווריאציות קלות הן בשיר זה, והן בשתי איגרותיו הנ"ל המתייחסות לאמריקה: איגרת שנח מתרפ"ב, ואיגרת תקל מתרפ"ו.
- (17) הודאה זו נאמרה באיגרת תתכד עמ' קא, ותקכו עמ' קב.
- (18) במרחשון תרפ"ח, הוא אומר זאת באיגרת תשנח, כרך ד, עמ' כח.
- (19) הספר תורגם על ידו מערבית, ויצא בליפסיה תרפ"ד.
- (20) אלה דברי זושא שפירא בספרו "ביאליק ביצירותיו", תל-אביב, תשי"א, עמ' 38-40.
- (21) רמב"ע השתמש כאן בקישוט "משנה ההוראה", משום שכיניו הרומז הוזה יכול להיות מוסב הן על האביב והן על השושן, ששניהם מופיעים בגן למעשה ברומנית, והדבר מעשיר את האינטרפרטיה של הבית.
- (22) גם כאן נקט רמב"ע באותו קישוט הומונימי של "משנה ההוראה", שכן את התיבה "עליו" ניתן לפרש לשתי פנים ברומנית – הן כלפי המלך-השושן, והן כלפי הגן כולו. ולמעשה כונת רמב"ע שצריך לשתות יין "על" הערוגה הנאה שבגן, כמנהג במשתאות היין בזמן ההוא.
- (23) על רקמת-התשבץ של השיבוצים והרימוזים בשיר זה ראה מאמרו של א. מירסקי "כח המקרא בשיר ספרד", סיני כרך עג (תשל"ג), עמ' יט-כג.
- (24) מלכים ב, פרק כה, פסוקים כז-ל.
- (25) גם מלה זו היא הומונימית, ומרמזת לציץ הקודש שהיה על מצחו של הכהן הגדול, וגם על ציציו של העץ.
- (26) על מונחים פואטיים אלה משירת ספרד, ראה בספרו של דוד ילין, תורת השירה הספרדית, הוצאת מאגנס ירושלים תשל"ב, עמ' 220-242.